

УДК 217.000.141.45(477) «192»

Олег Кисельов

Релігійна обрядовість в осмисленні марксистського релігієзнавства Радянської України (1980-ті рр.)

Аналізуються вітчизняні роботи з наукового атеїзму 1980-х років, присвячені релігійній обрядовості. Виділено три групи проблем, в контексті яких розглядалася релігійна обрядовість: 1) структура та функції релігії; 2) секуляризація, модернізація релігії та еволюція релігійної свідомості; 3) історичні типи обрядовості. Зроблено висновок, що дослідження обрядовості мало прикладний характер і спонукало до опрацювання та обґрунтування радянської обрядовості. Остання тема виводила радянських науковців за рамки релігієзнавчої проблематики.

Ключові слова: обрядовість, релігійних культ, науковий атеїзм, радянське релігієзнавство

Oleg Kyselov

Religious rites in the interpretation of Marxist religious studies in the Soviet Ukraine (the 1980's)

The Ukrainian works on scientific atheism of the 1980's, devoted to religious rites, are analyzed. Three groups of problems in the context of which religious rites are considered: 1) structure and functions of religion; 2) secularization, modernization of religion, and evolution of religious consciousness; 3) historical types of rites. It is concluded that the study of rites had practical character and narrowed down to the development and substantiation of the Soviet rites. The last topic took Soviet scholars away from the problematic of religious studies.

Keywords: rites, religious cult, scientific atheism, Soviet religious studies

Дослідження різних аспектів радянського минулого України – нишнє важливе завдання, що має не лише теоретичну, але й практичну складову. Сьогоднішнє українське суспільство має розуміти, що саме відбулося протягом семидесяти років панування марксистсько-ленінської ідеології. Що саме відбувалося із суспільними та гуманітарними науками, коли офіційно був можливий лише класовий підхід до розуміння суспільних відносин? Наскільки здобутки радянської науки є затребувані сьогодні, і наскільки ми усвідомлюємо, що окремі положення сучасного суспільствознавства є класичними марксистськими тезами? Критичне осмислення результатів тогочасних

13. Обрядова та звичасва практика українців

досліджень украї необхідно для подальшого поступу української гуманітаристики. Усе сказане стосується дослідження наукового атеїзму – його осмислення необхідно розглядати в контексті розвитку сучасного українського релігієзнавства. Варто наголосити, що до осмислення спадщини наукового атеїзму вже зверталися як вітчизняні, так і зарубіжні дослідники. Серед останніх вітчизняних публікацій слід назвати роботи А. М. Басаурі Зюзіної та О. І. Панич, в яких досліджується відповідно науково-атеїстична критика іудаїзму [1] та проаналізовано науковий атеїзм через призму концепції Кліффорда Гірца, у якій ідеологія розглядається як культурна система [2]. Зі своєї сторони, у наших попередніх публікаціях ми звертали увагу на місце відділу наукового атеїзму у структурі Інституту філософії АН УРСР [3], аналізували розгляд проблеми співвідношення релігії і культури у вітчизняних радянських дослідників [4], а також розкривали особливості методологічних настанов в останній науково-атеїстичній монографії «Культура. Релігія. Атеїзм» [5].

У запропонованій статті ми ставимо за мету проаналізувати вітчизняні напрацювання з наукового атеїзму 1980-х рр., в яких осмислюється релігійна обрядовість. Ми обмежуємо нашу розвідку лише 1980-ми роками, зважаючи на те, що, з одного боку, у цей час вже можна говорити про певні усталені для наукового атеїзму тези, а з іншого, – цей період (а особливо друга половина 1980-х рр.) цікавий тим, що у гуманітарних та суспільних науках відбувається трансформація методологічних підходів, що пов'язано із горбачовською перебудовою [5].

Найважливішими виданнями про обрядовість були монографії М. М. Заковича «Радянська обрядовість і духовна культура» [6], В. П. Москальця «Релігійний культ: особливості функціонування та шляхи подолання» [7] та Н. С. Романової «Світоглядна функція соціалістичної обрядності» [8], видруковані у видавництві «Наукова думка». Звичайно, окрім названих робіт було також кілька збірників статей [9; 10], зокрема і тематичний випуск міжвідомчого щорічного збірника «Вопросы атеизма» [11], що мали пряме і безпосереднє відношення до теми обрядовості. Однак монографічні дослідження системніше охоплюють саме проблему релігійної обрядності, хоча, як можна зробити висновок лише з їхніх назв, радянських дослід-

ників більше приваблювала розробка та обґрунтування необхідності радянської обрядовості. Ми також будемо звертатися до «Довідника атеїста» [12], який повинен відображати усталені положення наукового атеїзму.

Як показує аналіз літератури, дослідження релігійної обрядовості проводилося у кількох напрямках, на характеристиці яких ми далі зупинимося детальніше.

По-перше, осмислювалося функціонування релігійної обрядовості як елементу релігії. Наприклад, М. М. Закович вважав релігійну обрядовість найбільш консервативним структурним компонентом релігії, який звертається до емоційно-чуттєвого, а не раціонального виміру людини [6, с. 170]. Очевидно, що тут протиставляється релігійний культ релігійному віровченню (М. М. Закович у названій монографії не пише про інші елементи релігії), яке спрямоване на раціональне засвоєння. М. М. Закович відмічає, що в церковних обрядах естетично привабливі компоненти використовуються навмисно для впливу на людські почуття. Зрозуміло, що оцінки релігійній обрядовості давалися в ідеологічному дусі: обряди використовуються «церковниками» як засіб релігійної пропаганди, щоб залучити до релігії навіть невіруючих [6, с. 170–171]. Останнє відбувається через те, що під час звершення культових дій переживання й емоції присутніх легко направити у необхідний напрямок, оскільки тут можна спостерігати, як писав В. П. Москалець, «відомі соціально-психологічні механізми – навіювання, емоційне зараження, наслідування, ідентифікація та ін.» [13, с. 72].

Релігійний культ визначався радянськими дослідниками як прояв, опредмечування релігійного світогляду [7, с. 4], відтак обрядовість є культом лише тоді, коли об'єктом обрядового оформлення виступають надприродні істоти, в існування яких вірять люди [13, с. 73]. Оскільки основою релігії є ілюзорна віра у надприродні сили, то визначальною для релігійної обрядовості є ілюзорно-компенсаторна функція [7, с. 58]. Визнаючи існування інтегративної функції обрядовості, В. П. Москалець писав, що солідарність, яка ґрунтується на релігійній обрядовості, є псевдо-солідарністю, оскільки релігія (у даному випадку йдеться про християнство) спонукає думати про власне, індивідуальне спасіння. І, звісно, солідарність, що її про-

13. Обрядова та звичаєва практика українців

пагує релігія, є солідарністю експлуататорів і експлуатованих, які, з марксистської точки зору, борються один з одним [7, с. 50]. Окрім цього, В. П. Москалець звертає увагу на нормативно-регулятивну функцію релігійних обрядів, під психологічним впливом яких віруючі засвоюють певні релігійні цінності та норми. Останні, на думку марксистів, звісно, є хибними («псевдоцінності»), оскільки нібито формують соціально пасивну життєву позицію [7, с. 58]. Остання теза фактично протиставляє релігію марксизму, який стверджує усвідомлену активну позицію у всіх сферах життєдіяльності.

По-друге, у працях з наукового атеїзму йшлося про релігійну обрядовість у контексті взаємопов'язаних між собою та вузлових для марксистського релігієзнавства тем секуляризації, модернізації релігії та еволюції релігійної свідомості. У таких дослідженнях йдеться про відмирання релігії, а відтак зменшення відсотку людей, які виконують релігійні обряди; про обрядодійство, тобто виконання обрядів без усвідомлення їхньої суті, а також про навмисну модернізацію обрядів «релігійниками».

Наприклад, М. М. Закович виходив з того, що обрядовість задовольняє емоційні потреби віруючих і саме цим пояснював «живучість» релігійної обрядовості [6, с. 170]. Натомість С. Й. Криштопа відзначала, що релігійні обряди є набагато живучішими за релігійні погляди у силу їхньої регулярності та повторювальності [14, с. 97]. Поширеною практикою вивчення «релігійної обстановки» було проведення «конкретно-соціологічних досліджень»¹. В. П. Москалець, підсумовуючи результати окремих таких досліджень, відзначав, що участь віруючих, індіферентних та невіруючих у релігійних обрядах часто має нерелігійну мотивацію, вона є даниною традиції, наслідуванням звичаїв певного мікросередовища [7, с. 67].

¹ Ці дослідження не завжди відповідали тогочасним стандартам у соціології. Наприклад, при закритті планової теми відділу наукового атеїзму Інституту філософії АН УРСР «Розробка методики і рекомендацій по впровадженню нової радянської обрядовості серед різних категорій населення і визначення форм і методів підвищення ефективності існуючої обрядності» були зауваження від соціологів В. П. Чорноволенка, В. Л. Осовського та С. І. Головахи саме щодо інструментарію проведеного дослідження (Протокол № 12 засідання Вченої ради Інституту філософії АН УРСР від 23 вересня 1980 р.) [Див.: 15, Арк. 168–169].

Але секуляризація з точки зору марксистського релігієзнавства проявлялася не лише у відході віруючих від релігії, заміщення релігійного світогляду науковим, але й у модернізації релігії. Про осучаснення культової практики у православ'ї писав А. М. Колодний у колективній монографії «Ідеологія руського православ'я»: «Всі зміни, які вносять в традиційні обрядові форми, спрямовані на узгодження з психологією віруючих, умовами їхнього життя і практичної діяльності, а також з рівнем їх релігійності. Так, з культової практики вилучені обряди, що пов'язані з проханням у бога врожаю. Вводяться молитви з приводу таких явищ, які хвилюють усіх радянських людей. Зокрема, актуалізація в православному віровченні мірологічної проблематики призвела до появи молитви за збереження миру. Є також молитва, присвячена охороні природного середовища...» [16, с. 152].

Про певні модернізаційні тенденції у християнській обрядовості писав і П. І. Косуха. Щоправда, у більшості випадків йдеться не стільки про дійсно зміни в обрядовому комплексі, скільки про нові інтерпретації обрядів чи зміни правил допуску до участі у них. Зокрема, П. І. Косуха зазначав, що при здійсненні обряду хрещення допускаються батьки дитини, чого раніше не було, або у якості хрещеними батьками іноді допускаються католики та протестанти [17, с. 392]. Звертається також увага на те, що богослужіння проводиться у зручний для віруючих час:

Наприклад, у деяких церквах передріздвяна всеношна починається не суворо опівночі, як приписує канон, а значно пізніше – у третій чи четвертій годині ночі. «Усе це робиться для зручності парафіян. Хоча вони і йдуть у церкву вночі, проте повертаються додому вже уранці, засвітла» – так пояснюють це нововведення деякі служителі культу [17, с. 395].

А. М. Колодний також зазначав, що православна церква, зважаючи на те, що більшість її пастви складають жінки, усунула деякі обряди, які могли б образити почуття або принизити жіночу гідність [16, с. 152].

По-третє, релігійна обрядовість розглядалась у контексті обрядовості в цілому. При цьому однією з важливих тез, яку, наприклад, можна знайти в усіх трьох згаданих вище книгах, є теза про те, що

13. Обрядова та звичасва практика українців

історично народні обряди та традиції не мали релігійного характеру, а набули його з часом. Наприклад, М. М. Закович писав, що достатньо поширеним поглядом серед дослідників є те, що не усі обряди пов'язані з релігією, але мають «більш глибокий зміст» [6, с. 22]. В.П. Москалець розвиває цю думку, ґрунтуючись на фрезерівському протиставленні магії та релігії. Магія, хоча і є хибною, однак подібна до науки, бо ґрунтується на певних, хоча й хибних законах природи. Магічний обряд не ставив собі за мету задобрювання надприродних волюнтаристських агентів, які б змінили природній хід явищ. Природні явища мав змінити сам магічний обряд [7, с. 23].

Подібний погляд на диференціацію обрядів розділяла й Н.С. Романова. У своїй монографії вона пов'язує обряди зі світоглядом та суспільно-економічними формаціями (зрозуміло, що останні є первинними щодо світогляду з погляду марксизму). Відтак, авторка виділяє три історичні типи обрядності: 1) первісні обряди, пов'язані із безкласовим суспільством і міфологічним світоглядом, виступають чи не єдиним засобом передачі інформації між поколіннями і були нерозривні з міфами; 2) релігійні обряди, характерні для класових суспільств і які відображають релігійний світогляд, стають елементом релігії і засобом поклоніння міфічній істоті, а не опредмечуванням міфу; 3) соціалістичні обряди, які відображають соціалістичне суспільство та науково-матеріалістичний світогляд. Якщо специфікою міфологічного світогляду була єдність природного та надприродного, специфікою релігійного світогляду є їх протиставлення, то науково-матеріалістичний світогляд визнає існування лише природного. Однак останнє не означає, що при подоланні релігійного світогляду обрядність має зникнути. Згідно з Н. С. Романовою, за такої ситуації має зникнути лише історичний тип цієї обрядності – релігійний культ [8, с. 11–19].

Не дивлячись на те, що схема, що її дотримувалися В. П. Москалець та Н. С. Романова, була достатньо логічною і стрункою, вона не була загальнопоширеною. Більше того, можна припустити, що до певної міри саме В. П. Москалець та Н. С. Романова її і розробили. Зокрема, В. П. Москалець критикує московського автора В. І. Носовича, який вважав релігійний культ історично першою формою ритуального спілкування, називаючи таку позицію «ідеалістичною»,

«оскільки це означає визнання релігійності – уявлення про надприродне і віру в його існування – невід’ємною рисою свідомості з моменту її зародження» [13, с. 73]. Так само неузгодженим із типологією Н.С. Романової виглядає пасаж із «Довідника атеїста» (який, щоправда, виходить на рік раніше за її монографію), де йдеться, що у докласовому суспільстві люди, виконуючи обряди, хотіли вплинути на реальність через надприродне, тобто первісні обряди впливають на надприродне, а воно, своєю чергою, на реальність [12, с. 168]. Натомість, згідно з Н. С. Романово., така схема є характерною для релігійного світогляду, де існує розрізнення природного і надприродного.

Відтак, релігійна обрядовість проголошувалася негативним явищем, оскільки була «опредмечуванням» релігійної ідеології, підтримувала релігійні забобони у свідомості людини, і, зрештою, виконувала ілюзорну емоційно-очищувальну функцію. Ця функція релігійного культу визначалася науковими атеїстами основою для ілюзорно-компенсаторної функції релігії [7, с. 111], яка, своєю чергою, у марксистському релігієзнавстві розумілася як найбільш характерна для релігії. Відповідно для подолання релігійних пережитків у свідомості радянських людей наукові атеїсти пропонували обмежувати участь громадян у релігійних обрядах. Саме в цьому контексті і необхідно розглядати закриття релігійних культових споруд та переслідування священнослужителів під час активних антирелігійних кампаній.

А втім, радянські релігієзнавці дійшли висновку, що обряди та свята відіграють важливу роль у соціалізації індивіда та інтеграції суспільства, тому повністю від обрядовості відмовлятися не варто. Важливим елементом антирелігійної пропаганди стала розробка та введення радянської громадянської обрядовості. Ця світська обрядовість мала важливе атеїстичне значення, оскільки, з одного боку, заміщала релігійні обряди, а, з іншого, – утверджувала соціалістичний образ життя, невід’ємним елементом якого був науково-матеріалістичний (атеїстичний) світогляд.

Необхідно відмітити, що автори проаналізованих розвідок (М. М. Закович, Н. С. Романова, В. П. Москалець) часто оперують даними конкретно-соціологічних досліджень, які свідчать про мо-

13. Обрядова та звичаєва практика українців

тиви участі громадян у релігійних обрядах. Проте відсутні подібні систематичні дослідження щодо функціонування самої релігійної обрядовості, хоча деякі автори (А. М. Колодний, П. І. Косуха) і демонструють знання сучасної їм православної та католицької обрядовості.

Дослідження обрядовості провадилося у кількох напрямках, але усі вони врешті-решт мали прикладний характер. У релігієзнавчому плані є цікавими певні теоретичні положення, пов'язані із соціальними та психологічними аспектами функціонування релігійної обрядовості. При цьому прикладні аспекти дослідження обрядовості – розроблення та обґрунтування радянської обрядовості – фактично виводили науковців за рамки релігієзнавчої проблематики.

1. Басаури Зюзіна А. М. Науковий доробок І. Миговича з проблем іудаїзму та сїонізму в контексті розвитку наукового атеїзму в СРСР / А. М. Басаури Зюзіна // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 7 : Культурологія. Релігієзнавство. Філософія. — 2015. — Вип. 33 (46). — С. 16–23.
2. Панич О. І. Науковий атеїзм як культурна система / О. І. Панич // Українське релігієзнавство. — 2015. — № 76. — С. 21–35.
3. Кисельов О. С. «На периферії»: науковий атеїзм в структурі Інституту філософії / О. С. Кисельов // Філософська думка. — 2016. — № 6. — С. 46–51.
4. Кисельов О. С. Співвідношення релігії і культури в осмисленні українських дослідників радянської доби / О. С. Кисельов // Філософські діалоги : зб. наук. пр. — К., 2015. — Вип. 9–10. — С. 243–254.
5. Кисельов О. С. Монографія «Культура. Релігія. Атеїзм» як документ часів перебудови / О. С. Кисельов // Історія релігій в Україні : наук. щорічник. — Львів : Логос, 2016. — Ч. 2–3. — С. 43–51.
6. Закович Н. М. Советская обрядность и духовная культура / Н. М. Закович. — К. : Наукова думка, 1980. — 222 с.
7. Москалец В. П. Религиозный культ: особенности функционирования и пути преодоления / В. П. Москалец. — К. : Наукова думка, 1987. — 119 с.
8. Романова Н. С. Мировоззренческая функция социалистической обрядности / Н. С. Романова. — К. : Наукова думка, 1987. — 88 с.
9. Становлення і функції радянських обрядів та свят : зб. наук. пр. / відп. ред. Є. К. Дулуман. — К. : Наукова думка, 1983. — 152 с.
10. Традиции, обряды, современность / редкол.: В. А. Зоц (отв. ред.) и др. — К. : Политиздат Украины, 1983. — 292 с.

11. Вопросы атеизма. — 1985. — Вып. 21.
12. Справочник атеиста / редкол.: Б. А. Лобовик (председатель) и др. — К. : Наукова думка, 1986. — 520 с.
13. Москалець В. П. Радянська обрядовість як соціально-психологічне явище / В. П. Москалець // Становлення і функції радянських обрядів та свят : зб. наук. пр. / відп. ред. Є. К. Дулуман. — К. : Наукова думка, 1983. — С. 56–95.
14. Криштопа С. Й. Роль радянської обрядовості у формуванні науково-матеріалістичних поглядів на смисл життя / С. Й. Криштопа // Становлення і функції радянських обрядів і свят : зб. наук. пр. / відп. ред. Є. К. Дулуман. — К. : Наукова думка, 1983. — С. 96–114.
15. Ученый секретарь. Протоколы № 1–18 заседаний Ученого совета и документы к ним. Начато 15 января – окончено 23 декабря 1980 г. // Архів Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України. — Оп. 1, спр. 1340. — 245 арк.
16. Колодний А. М. Містицизм культової практики / А. М. Колодний // Ідеологія руського православ'я: критичний аналіз / відп. ред. Б. О. Лобовик. — К. : Політвидав України, 1986. — С. 141–163.
17. Косуха П. И. О новых тенденциях и явлениях в современной религиозной обрядности / П. И. Косуха // Актуальные проблемы атеистической контрпропаганды. — К. : Политиздат Украины, 1985. — Вып. 3. / редкол. : Л. М. Кравчук (председатель) и др. — С. 390–406.